

УДК:159.9+155.2

М. Ф. Будіянський

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ В ПІДЛІТКІВ

У статті представлено аналіз та особливості прояву агресивності підлітка та її зв'язок з соціальним оточенням, яке по різному впливає на розвиток підлітка. Пропонуються рекомендації по зниженню рівня агресії.

Ключові слова: агресія, підлітки, сімейне оточення, корекція, однолітки.

Факт агресивної поведінки – це завжди цілісний акт, який вимагає виявлення цілісності на рівні всієї людини. Відтак, природа агресивних форм поведінки полягає не в окремих психологічних утвореннях, якостях або властивостях, а в рамках єдиної структурно організованої системи людини.

Термін "агресія" часто асоціюється з негативними емоціями – такими як злість; з мотивами – такими, як прагнення образити або нашкодити; та навіть з негативними установками, – такими як расові або етнічні забобони. Незважаючи на те, що всі ці чинники, безсумнівно, грають важливу роль в поведінці, результатом якого стає заподіяння шкоди, їх наявність не є необхідною умовою для подібних дій. Проте, злість зовсім не є необхідною умовою нападу на інших; агресія розгортається як у стані цілковитої холоднокривності, так і надзвичайно емоційного збудження.

Агресивні реакції засвоюються і підтримуються шляхом особистої участі в умовах вияву агресії, а також у результаті пасивного спостереження проявів агресії. Згідно погляду на агресію як на інстинкт або спонукання, індивідумів постійно змушують чинити насильство або внутрішні сили, або безперервно діючі зовнішні стимули (наприклад, фрустрація). Теорії ж соціального навчання стверджують, що агресія з'являється тільки у відповідних соціальних умовах, тобто, на відміну від інших теоретичних напрямів, теорії цього напрямку найбільш оптимістично ставляться до можливості запобігання агресії або узяття її під контроль.

Оскільки більшість досліджень на предмет виникнення в поведінці агресивних реакцій фокусуються на тому, яким чином маленькі діти засвоюють моделі агресивної поведінки. Але мова йде не про еволюцію агресивної поведінки протягом життя, а скоріше про виникнення і закріплення агресивних реакцій. Які фактори, пов'язані зі способом життя, сім'єю і ранніми дитячими переживаннями, можуть обумовити подальшу агресивність людини?

Існує чимало досліджень, які переконливо показують залежність між негативними взаємовідносинами у системі "батьки-дитина", емоційної депривації в сім'ї та дитячої агресії. Встановлено, наприклад, що якщо у дитини склалися негативні стосунки з одним чи обома батьками, якщо тенденції розвитку позитивності самооцінки і Я-концепції не знаходять підтримки в оцінках батьків або якщо дитина не відчуває батьківської підтримки і опіки, то ймовірність делінквентної, протиправної поведінки істотно зростає, погіршуються відносини з однолітками, проявляється агресивність по відношенню до власних батьків [2].

Аспект сімейних взаємовідносин, що викликає найбільший інтерес психологів, – це характер сімейного керівництва, тобто дії батьків, мають на меті "направити дітей на шлях істинний" або змінити їх поведінку. Деякі батьки втручаються рідко: при вихованні вони свідомо дотримуються політики невтручання – дозволяють дитині вести себе як вона хоче або просто не звертають на неї увагу, не помічають, чи є прийнятною або непринятною її поведінка. Інші ж батьки втручаються часто, або заохочують (за поведінку, відповідну соціальним нормам), або карають (за неприйнятну агресивну поведінку). Іноді батьки ненавмисно заохочують за агресивну поведінку або карають за прийнятну в суспільстві поведінку. Навмисне чи ненавмисне, але заохочення значно зумовлює становлення агресивної поведінки.

Вивчення залежності між практикою сімейного керівництва і агресивною поведінкою у дітей зосередилося на характері і суворості покарань, а також на контролі батьків поведінки дітей. В цілому виявлено, що жорстокі покарання пов'язані з відносно високим рівнем агресивності у дітей, а недостатній контроль і нагляд за дітьми пов'язані з високим рівнем асоціальності, часто супроводжується агресивною поведінкою.

Поряд з прямими заохоченнями і покараннями батьки викладають своїм дітям урок на тему агресивності безпосередньої реакції на дитячі взаємини.

Ситуативні, "нормальні" реакції агресії можуть перерости в "порушення", якщо дитинство супроводжується агресивною поведінкою батьків, і тоді вона "заражається" їх агресивністю; якщо дитина живе в атмосфері неприйняття її, нелюбові до неї, то у неї формується відчуття небезпеки і ворожості навколишнього світу; якщо часто і тривало не задовольняються якісь потреби дитини. Як видно з вищевикладеного, стійкі агресивні тенденції в поведінці дітей дошкільного та молодшого шкільного віку мають витoki в сфері взаємин з дорослими, які мають вплив на дитину, а такими є батьки і пізніше вчителі. Стиль поведінки дорослих тут є вирішальним. Два фактори, а саме: поблажливість, тобто ступінь готовності дорослого прощати вчинки, і строгість покарання агресивної поведінки дитини - визначають поведінку дітей.

Найбільш адекватна поведінка дорослих тут – це засудження агресії дитини, але без суворих покарань у разі поганого вчинку. [10]

Наступним значущим чинником становлення агресивних форм поведінки є взаємини з однолітками.

Діти засвоюють різні моделі поведінки (як при-

йнятні, так і неприйнятні в соціумі) в ході взаємодії з іншими дітьми. І різні форми агресивної поведінки також виникають при спілкуванні з однолітками.

Гра з однолітками дає дітям можливість навчитися агресивних реакцій (наприклад, пущені в хід кулаки або образа). Гучні ігри, в яких діти штовхаються, наздоганяють одне одного і намагаються заподіяти один одному якусь шкоду - фактично можуть виявитися порівняно "безпечним" способом навчання агресивної поведінки. Діти кажуть, що їм подобаються їх партнери по шумним іграм-, і вони рідко отримують травми під час таких ігор. Існують також свідчення, отримані при вивченні дітей, що відвідували дошкільні заклади, що часте спілкування з однолітками може бути пов'язане з подальшою агресивністю, повідомляють, що діти, які протягом п'яти років перед школою регулярно відвідували дитячий садок, оцінювалися вчителями як більш агресивні, ніж відвідували дитячий садок менш регулярно. Можна припустити, що діти, які частіше "практикувалися" в агресивній поведінці з однолітками (наприклад, в дитячому садку), успішніше засвоїли подібні реакції і швидше здатні застосувати їх в інших умовах (наприклад, в школі).

Згідно з теорією соціального навчання, спілкування і гра з однолітками дає дітям можливість навчитися агресивних реакцій. На користь цього підходу говорять і дані, отримані при вивченні дітей, що відвідували дошкільні заклади. Так, в одному дослідженні було встановлено, що діти, які протягом п'яти років перед школою регулярно відвідували дитячий садок, оцінювалися вчителями як більш агресивні, ніж діти, що відвідували дитячий садок менш регулярно. Ці дані зазвичай інтерпретуються у відповідності з теорією соціального навчання: діти, які частіше "практикувалися" в агресивній поведінці з однолітками (дитячий садок), успішніше засвоїли подібні реакції і швидше здатні застосувати їх в інших умовах (школа). Не заперечуючи проти подібного тлумачення отриманих фактів, зауважимо, що можлива й інша інтерпретація. Можна припустити, що більш висока агресивність в старшому віці дітей, які регулярно протягом п'яти років відвідували дитячий садок, пов'язана з їх емоційною депривацією, з відривом від матері в ранньому віці, найбільш важливому з точки зору відношень в системі "мати-дитя" і формування базового почуття безпеки. В цілому таке пояснення узгоджується з концепцією, що позначається як теорія прив'язаності.

Значимим фактором засвоєння дитиною моделей агресивної поведінки є засоби масової інформації і, перш за все, кіно і телебачення. Наведені Р. Бероном і Д. Річардсоном дані експериментального вивчення впливу демонстрації сцен насильства на схильність до агресивної поведінки представляються досить переконливими. Тому, не зупиняючись на результатах окремих експериментів, наведемо модель Хьюсмана, що описує вплив телепередач на становлення агресивної поведінки [6].

Ще одна з причин агресивної поведінки дітей -

вплив рівня агресивності вчителя на емоційний стан класу. Учитель як би індукує агресивний фон поведінки учнів своєю дратівливістю і підозрілістю по відношенню до дітей. Учитель подає приклад агресивної поведінки дітям, звикати до того, що агресія є нормальний шлях подолання фрустрації.

Але причини агресії не можуть бути тільки зовні, у взаєминах з іншими людьми. Характерологічні особливості самої дитини, маючи часом біологічну детермінацію, також обумовлюють її агресивність.

Гіперзбудливість, схильність до афектних спалахів, що виникають з незначного приводу, роздратування, часто виливається на випадкову людину, яка потрапила під руку, егоцентризм, упертість - ось ті риси характеру, які провокують акти агресії.

Формування просоціальної, неагресивної поведінки особистості пов'язано не тільки з механізмами відсутності підкріплення або активного покарання, але і обов'язково (і може бути, навіть у першу чергу) з активним соціальним вчення неагресивним формам поведінки, конструктивним способам вирішення протиріч і реалізації різних мотивацій особистості. Адже як встановлено, найбільш виражені відмінності між агресивними і неагресивними дітьми виявляються не в особистій перевазі агресивних альтернатив, а в незнанні конструктивних рішень. Таким чином, процес соціалізації неагресивного поведінки включає придбання системи знань і соціальних навичок, а також виховання системи особистісних диспозицій, установок, на основі яких формується здатність реагувати на фрустрацію щодо прийнятним чином.

Констатація логічності взаємозв'язку агресії з певними характерологічними типами не є ще, однак, рішенням проблеми по суті. Значний теоретичний і, особливо, практичний інтерес представляє виявлення конкретного типу зв'язку між агресією і цілком певними (конкретними) характерологічними особливостями.

Як відомо, центральною особливістю збудливої особистості є імпульсивність поведінки. Вся манера спілкування і поведінки у них в значній мірі обумовлена не логікою, не раціональним оцінюванням своїх вчинків, а імпульсом, потягом, інстинктом або неконтрольованими спонуканнями. В області соціальної взаємодії, спілкування для них характерна вкрай низька терпимість.

Структура прояви різних форм агресії обумовлена одночасно як віковими, так і статевими особливостями. У ранньому підлітковому віці у хлопчиків домінує фізична агресія, а у дівчаток вона виражена незначно - вони віддають перевагу вербальній формі прояву агресії.

Крім того, що парціальні самооцінки, такі, як самооцінка здатність до лідерства і самооцінка свого "фізичного Я", пов'язані з такою формою агресії, як негативізм. Таким чином, опозиційна манера поведінки, спрямована проти авторитетів і встановлених правил, більшою мірою характерна саме для підлітків з високою самооцінкою своїх лідерських потенцій, а

також для підлітків, високо оцінюють свою фізичну привабливість і тілесну досконалість. Очевидно, найбільшою мірою підлітковий негативізм виражений у тому випадку, коли обидві ці парціальні самооцінки "сходяться" в одній особистості.

Для розуміння підліткової агресії важливе значення має не тільки розгляд самої по собі самооцінки особистості, але й аналіз співвідношення самооцінки та зовнішньої оцінки, яка дається референтними особами, наприклад вчителями чи однолітками. Якщо самооцінка не знаходить належної опори в зовнішньому соціальному просторі, якщо оцінка підлітка значимими особами з найближчого оточення завжди (або переважно) нижче його самооцінки, то ця ситуація, безсумнівно, повинна розглядатися як фруструюча. При цьому тут фрустрація стосується не чогось другорядного, оскільки блокується одне з базових, фундаментальних потреб особистості, якою, безсумнівно, є потреба у визнанні, повазі і самоповагу. І будь який фрустратор може проковувати прояв агресії.

Спеціальні дослідження, проведені з цього приводу, показали, що дійсно підлітки, чия самооцінка перебуває в конфлікті із зовнішньою оцінкою соціуму (оцінка нижче і не відповідає самооцінці), значимо відрізняються від своїх однолітків більш високими показниками агресії. Найбільші відмінності виявляються за рівнем вияву непрямої агресії та негативізму. Однак, крім того, підлітки з конфліктним співвідношенням самооцінки та зовнішньої оцінки мають також і вищий рівень таких форм агресії, як драгівливість фізична агресія і образа [15].

Рівень вияву агресивних реакцій пов'язано з самооцінкою підлітка. Загальна тенденція тут полягає в наявності прямого зв'язку: чим вище рівень самооцінки, тим вище показники загальної агресії і різних її складових. Такий взаємозв'язок характерна як для інструментальної агресії, так і для іншої форми агресії – ворожості.

Соціальне середовище дитини постійно розширюється і змінюється. Не тільки класний колектив, сім'я, найближче оточення складають її соціальний світ. Особливо істотно змінюються соціальні мережі в підлітковому віці. У них вона може виявляти себе в різноманітних ролях, позиціях і умовах, як позитивних, так і негативних. Підлітки, незадоволені міжособистісними відносинами в сім'ї та школі, відкидаємо з причини своєї неспроможності в соціально схвалюваних видах діяльності, схильні до групоутворень за місцем проживання, де задовольняється більша частина їх інтересів і знаходить вираз нереалізована в школі соціальна активність. Однак у цій неформальній середовищі вони не тільки засвоюють, асоціальний досвід, деформують свої ціннісні орієнтації, але і піддаються ще більшим репресіям з боку примітивної групи.

Специфічною особливістю агресивної поведінки у підлітковому віці є залежність дитини від групи однолітків на тлі краху авторитету дорослих. В да-

ному віці бути агресивним часто означає "здаватися або бути сильним". Будь яка підліткова група має свої ритуали і міфи, підтримувані лідером. Наприклад, широко поширені ритуали посвячення в члени групи (або випробування новачків). Шокуюча очей "уніформа" групи (як і підліткова мода в цілому) також носить ритуальний характер. Ритуали підсилюють почуття приналежності до групи і дають підліткам відчуття безпеки, а міфи стають ідейною основою її життєдіяльності. Міфи широко використовуються групою для виправдання її внутрішньої групової і зовнішньої агресії. Так, наприклад, будь-який прояв насильства по відношенню до "не членам групи" виправдовується запевненнями типу - "вони зрадники ... ми повинні захищати своїх ... ми повинні змусити всіх поважати нас ". Насильство, "одухотворене" груповим міфом, переживається підлітками як твердження своєї сили, як героїзм і відданість групі. В той же час в окремих випадках ініціаторами агресивної поведінки можуть бути окремі підлітки-аутсайтери, дезадаптовані в силу різних причин і які спробують самоствердитися за допомогою агресії.

Меншому формуванню, синкретизмом нестійкості "особливого Я" відповідають: пасивність (реактивність) поведінки дитини, "споживчий" характер його інтересів (насичення, комфорт розваги і т. п.), відсутність вибірковості спонукань, очікування ініціативи та допомоги з боку інших ".

Слід зазначити, що психологічні особливості підлітків сприяють появі конфліктних ситуацій практично на всіх рівнях соціальних зв'язків: у сім'ї (внаслідок реакції емансипації), школі / училищі (з аналогічної причини), з ровесниками (через емоційної нестійкості, імпульсивності поведінки). Ряд соціально-психологічних експериментів підтверджує великий вплив різного роду провокацій на ступінь агресивності. Більшість людей в міжособистісних відносинах використовує принцип "око за око, зуб за зуб", відповідаючи агресією на агресію.

Агресивна поведінка може бути пов'язано з положенням дитини в колі своїх однолітків. Відкидання дитини іншими дітьми і низький соціальний статус у групі однолітків також провокує його до застосування агресивних форм поведінки.

Говорячи про корекції агресивної поведінки, можна виділити специфічні і неспецифічні способи взаємодії з дитиною. До неспецифічним, тобто не підходящим до всіх дітей, способам взаємодії відносяться відомі всім "золоті правила" педагогіки:

– не фіксувати увагу на небажаній поведінці дитини і не впадати самим в агресивний стан. Заборона і підвищення голосу - самі неефективні способи подолання агресивності. Вираз здивування, засмучення вчителів з приводу неадекватної поведінки дітей формує у них стримуючі початки;

– реагувати і відгукуватися на будь-які позитивні зрушення в поведінці дитини, якими б незначними вони не були. Це важке завдання. Вчителі зізнаються,

що іноді доводиться кілька тижнів витратити на пошук позитивного в дитині, а адже реагувати необхідно відразу, по ситуації. Дитина хоче в кожен момент часу відчувати, що її приймають і цінують.

Зрозуміло, що насильство (фізичне, сексуальне, емоційне) є самим серйозним проявом і небажаним наслідком агресивної поведінки. Людське насильство принципово відрізняється від такого серед тварин. Воно практично позбавлене біологічної доцільності, воно активно експлуатує людські почуття, воно паразитує на людському інтелекті, нарешті, воно багаторазово посилюється використанням зброї.

Характер агресивної поведінки багато в чому визначається віковими особливостями людини. Кожний віковий етап має специфічну ситуацію розвитку і висуває певні вимоги до особистості. Адаптація до вікових вимог нерідко супроводжується різними проявами агресивної поведінки.

Специфічною особливістю агресивної поведінки

у підлітковому віці є його залежність від групи однолітків на тлі краху авторитету дорослих. В даному віці бути агресивним часто означає "здаватися або бути сильним". Свої відносини з оточуючими його однолітками підліток будує за принципом значущості у спільноті, групі. Підліткові співтовариства, які є основною формою взаємодії і комунікацій, можуть бути основною передумовою виникнення агресивної поведінки у підлітків.

Слід зазначити, що в силу ряду причин соціальний вплив на особистість з вираженим агресивною поведінкою часто виявляється малоефективним. Оскільки агресія має глибокі біологічні і соціальні корені, викоринити агресивна поведінка, по всій видимості, неможлива. Можна лише говорити про необхідність зниження його проявів через створення системи ефективного соціального контролю на декількох рівнях - суспільства, сім'ї і малих груп, самої особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверин В.А. Психология детей и подростков: [учеб. пособие] / В.А. Аверин. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1998. – 379 с.
2. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М.: Апрель Пресс. Изд-во ЭКСМО-Пресс. 1999. – 512 с.
3. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб.: Питер, 2001.
4. Будянський М. Ф. Кримінальна психологія / Будянський М. Ф. – Одеса: Фенікс, 2011. – 375 с.
5. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 528 с.
6. Бэрн Р. Агрессия / Бэрн Р., Ричардсон Д. – СПб.: Питер, 1999. – 352 с.
7. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми: [Пер. с нем.] / Бютнер К. – М.: Педагогика, 1991. – 144 с.
8. Годфруа Ж. Что такое психология / Годфруа Ж. – [В 2-х т.]. – Т. 1. – М.: Мир, 1996. – 496 с.
9. Кузнецова Л.Н. Психолого-педагогическая коррекция детской агрессивности / Кузнецова Л.Н. // Начальная школа, 2001. – №5. – С. 78-79.
10. Особенности агрессивного поведения несовершеннолетних и основы его профилактики: методические рекомендации / Под ред. Н.В. Аликиной. - Киев, 1991.
11. Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – 365 с.
12. Психология человека от рождения до смерти. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. - 656 с.
13. Райе Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райе. – СПб.: Питер, 2000.
14. Реан А.А. Агрессия в структуре поведения возбудимой и демонстративной личности / Реан А.А. // Ананьевские чтения. – СПб., 1997.
15. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л.М. Семенюк. – М., 1991.
16. Флейк-Хобсон К., Робинсон Б.Е., Скин Л. Мир входящему: Развитие ребенка и его отношений с окружающим. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1992. – 511 с.
17. Худик В.А. Психология аномального развития личности в детском и подростково-юношеском возрасте / В.А. Худик. – К., 1993. – 144 с.

Подано до редакції 18.03.13